

Karizs
Krisztina

Az alsóbbrendűség szégyene

Sofi Oksanen történelmi témájú műveiről

Jelenleg lehetetlen északi irodalomról beszélni anélkül, hogy ne merülne fel Sofi Oksanen neve. Ész származású édesanyja Finnországba ment férjhez, és bár az író ott született, soha nem szakadt el ész gyökereitől. Ez a kötelék jól látszik a regényeiben is, melyekben fontos szerepet kap az észak 20. századi történelme. Műveiben olyan kérdésekkel foglalkozik, melyek egyre fontosabbá válnak az egykori keleti blokk tagjainak, ha fel akarják dolgozni tragikus és erőszakkal teli múltjukat.

Az Észországban játszódó regények sora Oksanen 2003-as debütálása óta trilógiává nőtt. Első műve, a *Sztálin tehenei* azonnal elnyerte Finnország egyik legrangosabb irodalmi díját, a Runeberg-díjat. Már ekkor megjelentek mindazok a témák, melyek csak a későbbi művekben teljesedtek ki igazán. A trilógia minden bizonnyal legösszetettebb darabja a *Tisztogatás*, mely 2007-ben a szégyen drámájaként látta meg a napvilágot. Azonban mivel Oksanen számára is világos volt, hogy a szégyen a történetnek csupán egyetlen alkotóeleme, a *Tisztogatás* regény formájában is megjelent, ami lehetőséget adott egy teljesebb kép bemutatására. A mű még ebben az évben gyakorlatilag minden fontos irodalmi díjat megkapott, s szinte azonnal világhírt hozott az akkor alig 31 éves írónőnek. Az elmúlt hat évben több mint negyven nyelvre fordították, és opera, illetve filmadaptáció is készült belőle. Az ész sorozat záró darabja, a *Mikor eltűntek a galambok* 2012-ben került a boltokba Finnországban.

Mindhárom mű központi motívuma az, hogyan reagálnak az áldozatok az elszennvedett traumákra, ezek hogyan változtatják meg későbbi életüket, illetve mennyi esélyük van a történet feldolgozására a különböző korszakokban. Ezzel a problémakörrel Oksanen ahhoz az irodalmi irányzathoz kapcsolódik, melyet a szakirodalom traumafikcióként emleget. Az ide tartozó művek sokat merítenek a klinikai pszichológia, főként pedig a fizikai és mentális traumákkal kapcsolatos kutatás eredményeiből. Oksanen azonban nem áll meg a poszttraumás stresszszavar tüneteinek tárgyalásánál, hanem sokat foglalkozik az erőszak természetével, annak jelenlétével, megítélésével és okaival a különböző társadalmakban, illetve kifejezetten érdekli a szégyen jelensége, amely állandó kísérője az áldozatok mindennapjainak.

Sofi Oksanent azonban nem csupán ész témakörű regényeiről ismerhetjük. Bizonyos szempontból kilóg a sorból második műve, a *Baby Jane*, amely egyrészt betekintést nyújt a helsinki homoszexuálisok belső köreibé, illetve két pánikbetegséggel és egyéb mentális zavarokkal küzdő lány életébe, s egyben rávilágít az egészségügy elkeserítő érdektelenségére és tehetetlenségére is. Az ész regényekhez hasonlóan ebben a műben is olyan személyeknek ad hangot, akikre a társadalom hajlamos kirekesztésként tekinteni.

Ahogy láthattuk, munkásságának fő motívuma a múlt század történelme. Szerkesztőként részt vett egy a szovjet Észország történelmével foglalkozó mű, illetve Alexander Szolzsenyicin emlékiratainak megjelentetésében. Sokat foglalkozik még a nők történelemben betöltött szerepével, rendszeresen ír az elnyomó hatalmak működési mechanizmusairól, a propaganda működési elveiről vagy az igazság és a hazugság kérdéséről. Az elmúlt hónapok kaotikus

időszakában pedig állást foglalt az ukrán válság kérdésében is. Fő célja, hogy kiemelje az áldozatokat a hallgatás szorításából. Oksanen a történelemnek olyan megközelítésére hívja fel a figyelmet, amelyben a szereplők nemcsak statisztikák számadataiként és emlékművek személytelen kötébláin keresztül, hanem személyes történeteken át közelíthetők meg. Hangsúlyozza, hogy múltunk nyomokat hagy rajtunk és a közösségen is, amelyben élünk, s amíg nem nézünk szembe a sérelmeinkkel és nem dolgozzuk fel azokat, egyénként és közösségként sem leszünk képesek továbbléni. Ehhez a folyamathoz azonban bizalomra és őszinteségre van szükség, olyan közegre, amely nem rejtőzik hazugságok és hallgatás mögé, hanem igyekszik egy, minél több ember számára elfogadható igazságot találni.

Kiemelkedő irodalmi munkásságáért nemcsak Finnországban méltatták, 2013-ban elnyerte a Svéd Akadémia legjobb északi írónak járó díját is. Idén (2014) tavasszal a Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál vendége volt, ahol átvehette a Budapest Nagydíjat. A Scholar kiadó jóvoltából minden regénye elérhető magyar fordításban.

E tanulmány keretein belül lehetetlen a műveiben megjelenő minden fontos kérdéskört érinteni, így most csak egyetlen jelenséggel, a szégyen problémájával foglalkozunk részletesebben.

A trauma szégyene

A múlt század az erőszak legkülönfélébb megnyilvánulásainak időszaka volt az európai történelemben. Az egymással szemben álló ideológiák harca talajt biztosított mind a nyílt fizikai erőszak, mind a rejtett mentális kínzások számára. Mindazok, akik átérték a szörnyűségeket, és a következő generációk, akik megörökölték ezeket az emlékeket, a titkokkal és a hazugságokkal együtt magukon hordozzák a történelem hegeit.

Az elmúlt időszak rákényszerített minket, hogy bizonyos jelenségeket új nézőpontból szemléljünk. A pszichológiában már egészen korán, Freud praktizálása idején elindult az erőszak okozta traumákkal kapcsolatos kutatás, amit a háború következményei, végül a nők társadalomban betöltött szerepének tárgyalása csak tovább élénkített. 1980-ban bekerült a mentális betegségek sorába egy „új” tünetegyüttes, a poszttraumás stressz zavar. A meghatározás szerint azok, akik olyasmit élnek át, ami meghaladja az alkalmazkodási képességüket, ugyanolyan jellegzetes viselkedésformákat vesznek fel: elidegenednek a környezetüktől, megrendül a másokba vetett bizalmuk, állandóan készenlétben állnak, és várják az erőszakos cselekmények megismétlődését. Testükbe szinte beleégnék a történetek, és a legapróbb részletek is töredékes, de éles emlékképek bevillanását okozhatják (HERMAN 2011, 23–50. o.). Sofi Oksanen regényeiben szinte mindenki szenved hasonló tünetektől. Intenzitásuk természetesen az őket ért trauma jellegétől függ, azonban a történetek jól mutatják, hogy hiába fojtjuk el magunkban fájdalmas emlékeinket, azok újra és újra befolyásolják az életünket.

Mindezek a traumák csak olyan módon válnak feldolgozhatóvá, ha narratívába tudjuk foglalni az emlékeinket, és azzal, hogy elmeséljük őket, valamilyen módon értelmet tudunk adni a történeteknek. Mindehhez azonban hallgatóságra van szükségünk. Dori Laub professzor, aki pszichiáterként hosszú ideje foglalkozik a holokauszt túlélőivel, hangsúlyozza, hogy megfelelő tanúk nélkül az elszenvedett traumák feldolgozhatatlanok maradnak. Minden áldozatban van egyfajta kényszer arra, hogy megpróbálja elmondani a történetét (LAUB 1995, 61–75. o.). Sofi Oksanen gyönyörűen ír erről a kényszerről a *Mikor eltűntek a galambok* című legújabb művében. A regény egyik főszereplője Roland, aki függetlenül attól, melyik ideológia képviselői állnak éppen Észtország élén, hazája szabadságáért harcol, ha kell, fegyverrel, ha kell, más eszközökkel. A férfi naplót vezet, igaz, csak óvatosan, konkrét nevek említése nélkül, hogy ne keverjen bajba senkit, de küldetésének tartja, hogy megörökítse a vele és honfitársaival történt borzalmakat. Mások sokkal messzebb is mennek, minden elővigyázatosság nélkül jegyzik le az eseményeket,

s ez a beszédkénszer a reménytelen helyzetekben csak még tovább erősödik. Roland unokatestvére, Edgar Parts jól emlékszik, hogyan dugdosták az emberek üvegpalackokba papírfecnikre írt élettörténetüket a szibériai táborokban. Parts nem érti ennek az okát, de úgy gondolja, ezek az íráskényszertől szenvedő rabok nyomot akarnak hagyni maguk után a világban. A valóság azonban az, hogy a haláltáborok lakóinak szüksége lenne valakire, egy tanúra, akivel megoszthatják a történetüket, hogy a sok szörnyűség ezen keresztül valamiféle értelmet nyerjen.

Azonban, ahogy az író nő könyveiből is világossá válik, bár a beszédkénszer létezik, az áldozatok általában mégis hallgatnak. A történetüket – ahogy történelmünknek ezt az időszakát is – titkok és hazugságok övezik. Ennek a fájdalmas csendnek több oka is van. Az egyik pusztán fizikai, és az emberi emlékezés mechanizmusából adódik. Traumatikus emlékeink töredékes képekként kódolódnak, és agyunk különböző módokon igyekszik őket minél mélyebben elrejtetni, hozzáférhetetlenné tenni. Így az áldozatok legtöbbször képtelenek beszélni a velük történekről, egyszerűen azért, mert nem tudnak rájuk visszaemlékezni. Nem tudják őket egységes narratívába foglalni (KOLK–HART 1995, 159–162. o.). Ezzel a problémával néz szembe Roland is, aki hiába akarja megörökíteni a harcok emlékét, minden leírt mondatot hamisnak és üresnek érez.

Ez a fizikai akadály éppen eléggé megnehezíti a traumatizálók életét, de a társadalom csak újabb nehézségeket gördít eléjük. A másik ok ugyanis, ami miatt az áldozatok hallgatnak, abban keresendő, hogy a kívülállók hogyan viszonyulnak hozzájuk. Ezekről az emlékekről elfogadó környezet nélkül képtelenség beszélni, és ez a környezet sajnos ritkán létezik. A kívülállók ugyanis nem szeretik belátni, hogy az erőszak és az emberi rossz része a mindennapoknak. Nem szeretjük megingatni a biztonságos társadalomba vetett hitünket, így a legtöbbször inkább elfordítjuk a fejünket és hallgatunk. A külvilág elutasító hozzáállásával pedig a magukban is éppen eléggé kínzó poszttraumás tünetek mellé csatlakozik még egy érzés, amely oly jellemző az áldozatokra: a szégyen (HERMAN 2011, 23–50.).

Ahogy a traumakutatás, úgy a szégyen tanulmányozásának történetében is a teljes hallgatás, majd a fellendülés időszakai váltakoznak. Bár az érzelmekről sokat beszél a pszichológia, a szégyenről esetenként hajlamos hallgatni. Ennek ellenére a témával igen neves kutatók is foglalkoztak. Silvan Thomkins mutat rá, hogy a szégyen nem egyszerű érzélem, hanem biológiai alapjai vannak. A pszichológia számon tart úgynevezett affektusokat, melyekre a testünk mindig ugyanúgy reagál. Ilyenek az érdeklődés vagy a vonzalom, a boldogság, a meglepetés, de a fájdalom, a félelem, az undor vagy a szégyen is. Ezekre a hatásokra a testünk mindig ugyanazt az automatikus fizikai reakciót adja, s ezért is nagyon nehéz őket eltitkolni (THOMKINS 1987, 134–138. o.).

A professzor azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a szégyen csak másodlagos affektus, és szoros összefüggésben van az érdeklődéssel, valójában ennek hiányából fakad. Egyszerűbben szólva akkor szégyenkezünk, ha nem tudunk érdeklődést ébreszteni saját magunk iránt, vagy a már meglévő érdeklődés valamilyen okból megszűnik. E folyamat nemcsak két ember között működhet, hanem nagy szerepet játszik a csoporton belüli összetartozásban is. Bizonyos normák és szabályok megsértése a többiek érdeklődésének megszűnéséhez, megszegényüléshez és kirekesztettséghez vezet. A szégyen a kirekesztettségtől való félelem miatt válik annyira riasztóvá, illetve azért, mert affektus jellege miatt szinte rögtön le is leplezzük magunkat (THOMKINS 1987, 142–145. o.).

Mivel részben a megszegényüléstől való félelem készlet minket arra, hogy bizonyos normáknak engedelmeskedjünk, így a szégyen akár pozitív is lehet, segíthet nekünk helyesen cselekedni vagy jobb emberré válni (PROBYN 2005, VII–VIII. o.). Sofi Oksanen azonban az érzésnek egy egészen más dimenziójával foglalkozik, amelyet az alsóbbrendűség szégyenének nevezhetünk. Ez az egész társadalom vagy kisebb csoportok bizonyos emberekkel szembeni kirekesztő magatartásából táplálkozik. Szorosan kötődik hozzá az értéktelenség tudata, s mivel idővel a viselkedés és a személyiség részévé válik, szinte lehetetlen tőle megszabadulni (LAPPALAINEN 2011, 277. o.). Oksanen minden hőse kivétel nélkül az alsóbbrendűség szégyenétől szenved.

Nők a háborúban – a nők elleni erőszak

Oksanen regényeinek szereplői leggyakrabban nők, s az író nagy figyelmet fordít arra, milyen szerepet töltek be a nők a háborús időkben. Továbbá hangsúlyozza, hogy a nők elleni erőszak igen fontos téma napjaink társadalmában is. Bár még mindig azon bűncselekmények közé tartozik, melyek könnyen rejtve maradnak a külvilág elől, a társadalom talán kezd elfogadóbbá válni az áldozatokkal szemben, így aztán ők is könnyebben beszélnek az őket ért sérelmekről. A nőkkel szemben elkövetett erőszak tipikusan szexuális jellegű, az esetek nagy többségében nem marad meg a lelki terror szintjén, hanem fizikai formát ölt, az elkövető pedig leggyakrabban férfi (LEVY 2008, 3–30. o.). Annak, hogy miért erőszakolnak meg egy nőt, több oka is lehet, de a témával foglalkozók szerint leggyakrabban a másik feletti uralkodás vágya vagy harag húzódik meg a háttérben (POLLARI 1994, 79–85. o.). Az erőszak lényege, hogy az áldozatokat megfélemlítsék, megszégyenítsék, és ezzel irányíthatóvá tegyék. Ilyen megvilágításban nem nehéz belátni, hogy miért is bevett gyakorlat az ellenség leányainak és feleségeinek megerőszakolása a háborúk alatt. A szégyen egyébként is remek módja az emberek irányításának, mivel az arra adott kódolt fizikai reakciók könnyen kiismerhetők, és az áldozatok erős kényszere, hogy elkerüljék az újbóli megszégyenülést vagy a lelepleződést, könnyen kihasználható.

A nők elleni erőszak klasszikus áldozata a *Tisztogatás* főszereplője, Aliide Truu. Az asszony sógora, Hans miatt válik a szovjethatalom katonáinak célpontjává. Hans az észet függetlenségért harcol először a németek oldalán, később az erdei testvérek földalatti szervezetében. Aliide titokban szerelmes a férjébe, és természetesen a felesége is szeretné életben tudni a férjét, így a két testvér elhatározza, hogy elbújtatják. Saját házukban építenek búvóhelyet a számára, de hiába terjesztik el a faluban a halálhíret, nem tudják megteveszteni a hatalom embereit. Többször kihallgatják őket, és egy ilyen kihallgatás alkalmával Aliidét a városháza pincéjébe hurcolják, ott megszégyenítik és megerőszakolják. Az, ami vele történik, igen tipikus esete a szexuális erőszaknak. A háttérben ott van a bolsevikok gyűlölete a fasisztákkal szemben, és családi háttere miatt Aliide a szemükben az utóbbi csoportba tartozik. Másrészt sejtik, hogy a nő egy banditát véd. Az ellene elkövetett erőszakkal igyekeznek irányításuk alá vonni, vallomásra bírni.

A szexuális erőszak minden esetben óriási szégyent ébreszt az áldozatokban, mivel a társadalom hajlamos őket hibáztatni miatta. Sajnos nagyon is általánossá vált nézet, hogy ilyesmi csak „rossz” nőkkel történik (POLLARI 1994, 79–85. o.). Már az elkövető felébreszti az alsóbbrendűség szégyenét az áldozatban azzal, hogy eltulajdonítja a testét, azonban a külvilág hozzáállása tovább súlyosbítja a helyzetet. A kihallgatás után Aliide egy életen keresztül menekül az őt ért szégyen elől, igyekszik megakadályozni, hogy bárki megtudja, mi történt vele. Feleségül megy a kommunista Martinhoz, bár undorodik tőle, s a pártnak kezd dolgozni nyíltan és ügynökként is. Ezzel ugyan kivívja

Sofi Oksanen

a falu gyűlöletét, de eléri, hogy senki sem feltételezi, hogy bármit tettek vele a hatalom emberei. A szégyen elől való menekülés közben lassan azonosul a saját erőszaktevőivel, s hogy végképp minden gyanút eltereljen magáról, végül segédkezik nővérének és unokahúgának a deportálásában.

A szégyennel mindig együtt jár a leleplezéstől való félelem is, s mivel mind a traumának, mind a szégyen affektusának jól látható fizikai jelei vannak, nem is alaptalanul (LAPPALAINEN 2011, 266. o.). A regényben éppen ezért nagyon fontos hangsúlyt kap a tekintet. Aliide elfordítja a fejét, mikor a nővére, Ingel a kihallgatás után észreveszi, hogy nem visel harisnyát, és ezzel szó nélkül is mindent megért. Emellett könnyen felismeri az erőszak más áldozatait. A viselkedésük, kezük remegése, a semmibe révedő tekintetük és a rajtuk tükröződő rettegés jelei elárulják őket. Ezért gondosan kerüli őket, nehogy bárki is észrevegye a köztük lévő hasonlóságot. Ahogy más áldozatok, úgy Aliide sem képes mások szemébe nézni, mert fél, hogy elárulja magát. Később ugyanez lesz jellemző a Szibériába deportált nővérére, Ingelre és a regény másik főszereplőjére, a prostituáltként foglalkoztatott Zarára is, aki az alsóbbrendűség szégyenének másik jellegzetes áldozata.

Zara már a háború után született Vlagyivosztokban, és valójában Ingel unokája. Egy jobb életre vágyik, és ez sodorja bajba. Az ő sorsán keresztül Oksanen nagyon is aktuális jelenségre hívja fel a figyelmet, a sajnos napjainkban is virágzó emberkereskedelemre (LAPPALAINEN 2011, 275–277. o.). A Szovjetunió felbomlása után a szexkereskedelemmel üzletelő maffiának új piacot jelentettek a felszabaduló szegény országok. A régi kommunista blokkban élő nők könnyen átverhető célpontok voltak, és néhány ígérettel el lehetett csalni őket. Ezután a futtatóknak nem volt más dolguk, mint elvenni a személyes holmijukat, papírjaikat, és olyan helyre vinni őket, ahol nyelvtudás hiányában nem tudnak segítséget kérni (KLINGMAN–LIMONCELLI 2005, 122. o.). Zarát ugyanígy csalják Németországba, ahol azonban nem a vágyott jobb élet, hanem prostitúció vár rá. Az ő személye a fogságban tartott, erőszaktevőinek minden szempontból alávett és végletekig megalázott áldozat példája. Annyira fél a megszégyenüléstől, hogy kezdetben nem is próbál menekülni, hiszen a futtatói azzal fenyegetik, hogy pornográf képeket küldenek róla a családjának, ha nem engedelmeskedik. Ezek a férfiak ráadásul igen torz énképet közvetítenek róla, és megpróbálják meggyőzni, hogy semmi másra nem jó, csak hogy megalázzák, verjék és prostituálnak használgják, mivel reménytelenül ostoba és csúf is. Szabadulása után a nehéz helyzetekben Zara sokszor tér vissza ehhez az énképhez, ami bizonytalanná teszi saját értékeivel szemben. Megszokott testhelyzete, befelé fordított lábfejei s a testtartása is a szégyenbe való teljes bezárkózást mutatják.

Zara azonban megtanulja, hogyan függetlenítheti magát részlegesen a szégyentől. A futtatói Natashának nevezik, s a lány végül e név köré létrehoz egy személyiséget, melyhez minden szörnyűséget kapcsol, és ezzel ő tiszta maradhat. Aliide szintén a fiatal Aliide Tammhoz köti megszégyenülésének érzéseit, a férje nevét viselő asszony, Aliide Truu felette áll a történeteknek. Ez a módszer azonban nem szünteti meg az áldozatok gyötrő tüneteit, mivel ez pontosan a tünetek egyike.

Az alsóbbrendűség szégyene akkor is meglepően gyakran kötődik a szexualitáshoz, ha nem erőszak a kiváltója. Az író nő legfrissebb regénye, a *Mikor eltűntek a galambok* erre szolgált kitűnő példát. A mű középpontjában egy házaspár áll, akiknek egybekelésük pillanatától ismerhetjük meg a történetét. A fiatal Juudit megdöbbenve tapasztalja, hogy férje a legkevésbé sem érdeklődik iránta szexuálisan. Kívülről természetesen tökéletes a látszat, de Juuditban minden visszautasítással egyre nő a szégyen. Férje ráadásul igen aljas módszerekkel igyekszik elterelni a figyelmet saját hiányosságáról. Mindvégig úgy tesz, mintha nem értené felesége aggodalmát, mintha minden tökéletesen rendben volna, s mikor Juudit dührohammal reagál a paradox helyzetre, jó férjként felajánlja a segítségét és támogatását, ha a nőnek esetleg szakemberhez kellene fordulnia a gyenge idegei miatt. Edgar mindvégig úgy mozgatja a szálakat, hogy a felesége saját magát érezze hibásnak nem működő házasetük miatt, s ezzel csak

még jobban megszégyeníti. Mikor a férfi bevonul katonának, Juudit abban reménykedik, hogy talán soha nem tér vissza, így kiszabadulhat az elviselhetetlen helyzetből. A férfi halálát az egerek megjelenése volna hivatott jelezni, de a nő lakásában az egérfogók üresek maradnak. Igaz, Edgar él, de a saját útját járja, és nem tér vissza feleségéhez, így a magányos asszony egy német tiszt szeretője lesz. Az ő karjaiban enyhülhetne a visszautasításokból táplálkozó szégyen, s a német valóban gyönyörűnek és vonzónak tartja Juuditot. A nő ekkor azonban faji szempontból nem tud eleget tenni a kívánalmaknak, s bár a férfi soha nem érezteti vele, jól tudja, hogy észtként nem olyan értékes, mint ha német nő lenne. Végül alkoholhoz és drogokhoz nyúl, hogy gyötrő érzéseit elnyomja. Oksanen szereplői közül ő fejleszti a leginkább mesteri szintre fizikai reakcióinak gyógyszerekkel és egyéb szerekekkel való kontrollálását.

A helyzet iróniája, hogy a férjet ugyanúgy az alsóbbrendűség szégyene irányítja. Juudittal szembeni érdektelenségének egyszerű a magyarázata: Edgar homoszexuális. Az adott kor társadalma mélyen megvetett volna egy olyan férfit, mint ő, ezért Edgar igyekszik egy tökéletes kép mögé rejtteni a titkát. Nagy emberré akar válni, akit mindenki csodál, akinek hatalma van, és így saját maga határozhatja meg a személyiségét. A hatalom védelme mögött senki sem láthat a titkaiba, és nem találhat fogást rajta. A szégyen azonban nemcsak elszánttá teszi, de el is bizonytalanítja. Így hiába mesteri hazudozó, számításaiba mindig valamilyen apró hiba csúszik, az előadás soha nem lesz teljesen tökéletes, s nem is jut olyan magasra, mint szeretné. Emellett állandóan szorong amiatt, hogy leleplezik koholt személyiségeit, és ezzel napvilágot látnak korábbi bűnei és ügyeskedései is.

Edgar paradox figura, mert számára a büntudat és a szégyen látszólag teljesen ismeretlen érzések. Előrejutásának érdekében bárkit kész eltaposni, beleértve saját családtagjait és a feleségét is. Azonban saját tudtán kívül minden lépését másságának és kívülállóságának szégyene irányítja.

A szégyen és a félelem

Az elnyomó hatalmak nemcsak azért alkalmazzák előszeretettel a megszégyenítést mások irányításának céljából, mert könnyen kiszámíthatóvá teszi az áldozatokat, hanem mert ez az érzés általában nem jár egyedül. Az esetek többségében a szégyenhez könnyen hozzátapadnak egyéb negatív affektusok is, melyek így tovább erősítik egymás hatását és az erőszaktevő által gyakorolt kontrollt. Két nagyon tipikus kísérő a szintén affektusokból eredeztethető félelem és undor.

A lelepleződéstől való félelem tehát mindig szorosan együtt jár a szégyenérzéssel, s hozzá nagyon könnyen kapcsolódhatnak a félelem más formái. A traumatizáltak esetében a trauma kiváltotta állandó rettegés és a lelepleződéstől való félelem szorosan összefonódva alakítják az áldozatok mentális állapotát.

Ez a jelenség az elnyomás kontextusában még különlegesebb szerepet kap. Az erőszak fogalmát minden társadalomban más módon határozzák meg, máshol húzzák meg a megengedett és a tiltott közötti határvonalat. Az erőszak azonban minden esetben szabályozás alatt áll, az erre vonatkozó törvényeket pedig az aktuális uralkodó réteg alkotja, ahogy ők tartanak fenn olyan hivatalos szerveket is, mint a rendőrség vagy a katonaság, melyeknek paradox módon jogában áll erőszakot alkalmazni a rend fenntartása érdekében. Johan Galtung ezt kulturálisan elfogadott erőszaknak nevezi. Állítása szerint minden kultúra magában hordoz bizonyos jegyeket, amelyek az erőszak egyes formáit megengedhetővé, sőt akár jogilag indokolttá is teszik (GALTUNG 1990, 291. o.). Ebből a szempontból vizsgálva láthatjuk, hogy Aliide nemcsak a megszégyenüléstől fél, hanem azért is, mert a vele szemben elkövetett erőszak gyakorlatilag a hatalom ellenreakciója volt arra, hogy ő látszólag szembeszegült velük. Ha kitudódnának a kihallgatás részletei, Aliide nemcsak nőként szégyenülne meg, de egyben a rendszer ellenségévé is válna. Így a párttal való együttműködése és Ingel deportálása gyakorlatilag saját biztonságát hivatott megteremteni. Tette ugyan morális

szempontból vitatható, azonban egy erősen traumatizált személynek, aki mentális tüneteiből adódóan megszállottan törekszik egy biztonságos környezet felépítésére, a morál betartása luxusnak számít. Ugyanez természetesen igaz a háborúk és erőszakos cselekmények más áldozataira is, s ezzel Oksanen arra figyelmeztet minket, hogy a bűnösök keresése komoly problémákat vet fel a későbbi nemzedékek számára.

Aliide esetében erősen kapcsolódik a félelemhez és a szégyenhez az undor is, amelyet a nő egyrészt teste meggyalázása miatt, másrészt saját magával szemben érez, amiért ügynökként sokakat adott a párt kezére. Titkos dokumentumokból kiderül, hogy a nő a *kärbes*, vagyis *légy* fedőnevet viselte, és ezzel a részlettel együtt válik teljessé a regény legfontosabb motívuma, a döglégy. A kártevő állandóan jelen van Aliide mindennapjaiban, és a szégyent és az ahhoz tapadó negatív affektusokat szimbolizálja. Rajta keresztül remekül követhető az érzelmek intenzitása is. A regény elején az idős Aliide vadászik a légyre, és elpusztítani ugyan nem tudja, de bizonyos mértékig képes kordában tartani. Azonban mikor fiatal korában még sokkal fogékonyabb volt a negatív érzelmekre, a legyek mindenhol ott voltak: a konyhában, a piacon, a földeken, sokszor pedig alattomosan láthatatlanok maradtak, akár a nő elfojtott emlékei, s csak a légypiszok potyogott Aliide nyakába a lámpaernyőről.

A lelepleződéstől való félelem a trilógia zárókötetében is nagy hangsúlyt kap. Edgar Parts a hatalom és siker álcája mögé igyekszik rejtteni homoszexualitása miatti szégyenét. A karrierjében való előrejutást a németek segítségével akarja elérni, mindenben segítségére van az Észtországbán állomásozó náci tiszteknek. Mikor azonban a németek visszavonulásra kényszerülnek, Parts elszalasztja a menekülés lehetőségét, s nyilvánvalóvá válik számára, hogy ha életben akar maradni, akkor valahogy le kell számolnia a múltjával és a nációk között használt személyazonosságával. Mivel mind a hazugságnak, mind a hamisításnak mestere, sikerrel is jár. Azonban hiába kap elfogadható pozíciót, hiába tűnik fel jó kommunisztaként, ezután már nemcsak a szégyenéhez köthető félelem teszi bizonytalaná, hanem az az iránti szorongás is, vajon mit tud róla a hatalom. Vajon nem csak azért tartják-e közel magukhoz, hogy megfigyelhessék? Vajon tisztában vannak-e vele, hogy Parts náci besúgó és egy haláltábor vezetője volt?

Mikor aztán a vezetőség felkéri egy a náci korszak szörnyűségeiről szóló könyv megírására, kutatómunkája közben ráakad unokatestvére, Roland naplójára, és kénytelen belátni, hogy a férfi nem lett a hatalomváltás áldozata. Megszállottan keresni kezdi a rokonát, mivel Roland túl sokat tud róla, és Edgar retteg, hogy valakinek beszélhet a múltjáról. Emellett retteg attól is, hogy Roland rájöhet, hogy Edgar saját kezével fojtotta meg unokatestvére menyasszonyát, mikor az rájött a német tiszték iránti vonzalmának természetére.

Parts végül a napló, saját tapasztalatai és képzelőereje segítségével hatásos könyvet ír a nációk bűneiről, s mikor végre ráakad Rolandra, a könyvének főszereplőjeként, egy náci haláltábor vezetőjeként azonosítja, és családjával együtt a hatalom kezére adja.

Mikor felesége idegállapota romlásnak indul, és ez akadályozza a karrierjében, illetve félni kezd, hogy a nő elkothoghat róla valamit, tőle is megszabadul, és elmegyógyintézetbe záratja. Bármilyen igazságtalan, a gátlástalan Edgar Parts talán az egyetlen a trilógia szereplői közül, aki sikeresen megszabadul a szégyentől azzal, hogy végül eléri az áhított hatalmi pozíciót, és eltávolít maga mellől mindenkit, aki ismerhetné a titkait, és ezzel veszélyeztethetné a helyzetét.

Szégyen és irigység

A szégyenhez tipikusan könnyen tapadó érzések az irigység és a féltékenység. Ez a kettősség a *Tisztogatás*ban jelenik meg, és egyben azt is megmutatja, hogy az alsóbbrendűség szégyenét kiváltó erőszak mentális is lehet.

Aliide nővére, Ingel mindenben jobb a húgánál, s ezt anyjuk érezteti is a fiatalabb lánnyal először rosszálló

fejcsoválásokkal, majd csak csendes beletörődéssel. Így az alsóbbrendűség és az ebből fakadó szégyenkezés már jóval a szexuális erőszak előtt része a fiatal nő életének úgy, hogy nem is tud róla. Mikor a testvérek találkoznak Hansszal, Aliide első látásra beleszeret a férfiba, az viszont csak a gyönyörű és különleges Ingelt veszi észre. Ezzel Aliide addig szunnyadó érzései a felszínre törnek.

Korábban a nővérével ápolt szoros kapcsolata semlegesítette azt a szégyent, ami éppen Ingel kiválóságából fakadt. Mellette ugyan senki nem vette észre, de az, hogy a nővére szerette őt és törődött vele, értéket adott az életének. Azonban azzal, hogy Ingel szerelmes lesz egy férfiba, Aliide elveszíti az érdeklődését, ami már eleve megszegyenüléshez, az értéktelenség tudatához vezet. Az pedig, hogy Ingel épp azt a férfit választja, akit húga is szeretett volna, a végső pofon megpróbáltatásainak és sikertelenségeinek sorában.

Ahogy a traumához kapcsolódó szégyen esetében, itt is nagy szerepe van a tekintetnek, de itt más az iránya. Aliide arra vágyik, hogy Hans ránézzen, és bízik abban, hogy akkor észrevenné az ő értékeit is. Találkozásukkor azonban a férfi még az üdvözléskor sem pillant rá, mikor pedig az esküvőn vele is táncol, Aliide válla fölött Ingelt figyeli. Aliide végül nemcsak azért segédkezik nővére és unokahúga deportálásában, mert fél a büntetéstől, hanem mert ez remek lehetőség arra is, hogy eltávolítsa Ingelt és a kislányt Hans tekintetének útjából. Igyekszik túlszárnyalni a nővérét és elérni, hogy Hans beleszeressen. Ez egyben gyógyulást jelentene a kihallgatások során elszenvedett szégyenre is, hiszen azt csakis Hans védelmében vállalta. A férfi szerelmével minden szenvedés értelmet kapna. Életének igazi tragédiája azonban, hogy a férfi soha nem néz rá, még a halála pillanatában is elnéz Aliide mellett, és csak a képzeletében létező Ingelt figyeli.

A szégyen mint örökség

A traumák mentális következményei nemcsak az áldozatok, hanem a környezetük számára is károsak. A feldolgozatlan emlékek és kezelés nélküli tünetek ugyanis könnyen átragadhatnak azokra, akik közel állnak az áldozatokhoz. Az észt trilógia első darabja ebből a szempontból igen különleges, mivel a főszereplő attól a szégyentől szenved, amelyet az anyjától örökölt.

Az anya, Katariina a szovjethatalom idején nő fel Észtországban. Mivel apja és több közeli rokona is részt vett a szovjetellenes földalatti mozgalmakban, már kislányként kénytelen szembenézni a hatalommal. Nem tudni, hogy ki van-e téve fizikai erőszaknak, de azt nagyon is jól megtanulja, hogyan árulják el az emberek saját rokonaikat és barátait, hogy magukat mentseék. Ez bizalmatlanságot ébreszt benne mindenki iránt, mindenhol besúgókat lát, s így nagyon ügyel arra, hogy senki se ismerhesse őt igazán, nehogy valamit felhasználhassanak ellene. Végül Finnországba megy férjhez, s lánya, Anna már itt születik. Az új környezet azonban nem enyhít Katariina bizalmatlanságán. A finnek sok-sok előítéllettel viszonyulnak a szovjet Észtországhoz, így Katariinához is, aki az idegen országban még kevésbé bízik, mint a hazájában. Férje hűtlensége csak tovább mélyíti ezt a bizalmatlanságot, s ez lesz talán a legfontosabb dolog, amit a lányának megtanít. Senkivel nem szabad őszintének lenni, és még csak véletlenül sem szabad az észt gyökerekről szót ejteni. Katariina ezzel azt szeretné elérni, hogy lánya elkerülje azt a kirekesztettséget, amelyben neki Finnországban része volt, ehelyett azonban azt az attitűdöt ülteti el a kislányban, hogy szörnyű és szégyenletes észt származásukról még beszélniük sem szabad.

Anna emellett már kiskorában fontos leckéket kap anyjától arról, milyenek is az észt nők. Hogyan adják el magukat a külföldieknek némi pénz és nyugati ajándék reményében. A kislány nagyon hamar megtanulja, hogyan is néz ki egy „ruszki kurva”, amilyenné neki soha sem szabad válnia.

A helyzete azonban nagyon is paradox, mivel közben azt is érzi, anyja Észtországban érzi csak igazán otthon magát, ott boldog. Így nagyszüleinek háza és az észt falusi világ egyfajta „boldogságszigetként” van jelen az életében. Így gyakorlatilag életének legfontosabb és legkedvesebb darabja válik egyben a legszegyenletesebbé is.

Az, hogy végül hamarabb kezd serdülni, mint a kortársai, összekapcsolódik mindazzal, amit a „ruszki kurvák-ról” hallott, és igen problematikus kép kezd el kialakulni benne saját testéről. Végül a szégyen kiváltotta tünetei is ehhez a testképhez kapcsolódva törnek felszínre: anorexia és bulimia formájában. Ha már származásából adódó kívüllálása nem ad neki módot arra, hogy átlagos finn legyen, legalább a testét próbálja hozzáigazítani az elfogadott normához azzal, hogy olyanná fogyasztja, mint amilyet a nyugati újságok címlapján lát. A kalóriák állandó számolása és étkezésének pontos szabályozása egyébként azt az érzést ébreszti benne, hogy uralkodni tud saját teste felett. Ez a nagyon szigorú kontroll elengedhetetlenül szükséges, hogy fenn tudja tartani azt a hallgatásra épülő életmódot, amelyre az anyja tanította. Emellett a tökéletes test nemcsak felhívja magára az emberek figyelmét, de egyben álcát is jelent, hiszen senki nem kíván mögéje nézni. Ennek ellenére a lány folyamatosan érzi a késztetést, hogy eltávolítson magából valamit, ami nem hagyja nyugodni, s bár fogalma sincs róla, mi is áll életmódjának hátterében, bulimiája gyakorlatilag lehetőséget ad neki arra, hogy megpróbálja kihányni magából a szégyenét, természetesen nem sok sikerrel.

Ez a végtelenségig szabályozott életmód akkor kezd megbomlani, mikor olyan párkapcsolatba kerül, amelyben partnere meg szeretné ismerni. A kényszer, hogy megnyíljon valakinek, és az őszinteség tilalma feloldhatatlan helyzet elé állítja, s végül oda menekül, ahová egész életében: a még esztelenebb fogyókúrába. Olyan apróvá és törékennyé akar válni, akinek nem kell félnie attól, hogy leleplezik, mert annyira kicsi, hogy meg sem láthatják.

Anna nagyon hasonlít Edgar Partsra abból a szempontból, hogy nincs tisztában viselkedésének mentális okaival. Ahogy Oksanen írja: „Anna olyan lánnyá serdült, aki semmit nem szégyellt, holott más nem is létezett számára, csak szégyen és némaság, a szégyen némasága és a némaság szégyene.” A lány a fogyást használja arra, hogy láthatatlanná váljon, s hogy teljes hatalmat gyakoroljon a személyisége felett. Ő azonban rájön, hogy a szépen felépített kép mögött nincs valódi identitás, és ennek hiánya egyre jobban kezdi kínozni.

A többi szereplővel ellentétben ő azonban végül beszélni kezd. Egy orosz fiatalembernek árulja el először, hogy félig észt, majd finneknek is, és újra és újra tapasztalja, hogy a külvilág semmi szégyellnivalót nem lát ebben. Azok közé a szerencsések közé tartozik, akik megértő közegre találva el tudnak indulni a gyógyulás útján. Az ő gyógyulása azonban nagyon rögzös, mivel nincsenek saját traumái, melyeket feldolgozhatna. Az ő szégyene nem emlékekből táplálkozik, hanem szinte vele született, része az identitásának, és így valószínűleg soha nem semlegesíthető egészen.

Utószóként

Az idei könyvfesztiválon Tóth Krisztina író nem éppen rejtett iróniával egy olyan országban üdvözölte Sofi Oksanent, „amely köszöni szépen, már rég megtisztult, amelyiknek már nincsenek feldolgozatlan, elhallgatott bűnei, nincsen homályos, bűzölögve rothadó múltja”. A kérdés csak az, miért szorul el a torkunk ezektől a soroktól. Ennek a kellemetlen érzésnek a hatására talán ideje lenne belátnunk, eljött az ideje a mi múltunkról – és jelenünkéről – szóló történeteknek. Itt az ideje feldolgozni a sérelmeket ahelyett, hogy tovább halmoznánk őket. Szembenézni szégyennel, gyengeségekkel és a gyásszal is. Ehhez azonban olyan közeget kell teremtenünk, melyben a különféle szégyenben élők és sokféle sértettek bátran beszélhetnek, melyben segítséget kérhetnek és remélhetnek a környezetüktől.

Oksanen műveinek talán egyik legfontosabb üzenete a másokkal szembeni empátia, a megértés és – ha szükséges – a megbocsátás hangsúlyozása. Ehhez természetesen hozzátartozik saját gyengeségeink és hibáink elengedhetetlenül szükséges elismerése is, hogy kijavíthassuk őket.

Tévedés lenne azt gondolni, hogy ezt az üzenetet csak nekünk, magyaroknak vagy csupán az egykori keleti blokk országainak kellene megfontolni. A történelemnek hasonló megközelítése mindenki számára fontos, csak a történet változik. Naivitás az is, hogy a megoldás csak fentről érkezhetsen. Traumáink és fájdalmaink sem csupán történelmi helyzetünkhöz köthetők, rengeteg – apróságnak tűnő vagy másnak nagyon is sokat jelentő – személyes tényező tarkítja őket. Nekünk, hétköznapi embereknek kell nyitottá válni más hétköznapi emberek néha talán hétköznapiak tűnő fájdalmai iránt s hozzájárulni ezzel egy élhetőbb és összetartóbb társadalmi közeg létrehozásához.

Felhasznált irodalom

- GALTUNG, Johan 1990. Cultural Violence. *Journal of Peace Research*. 27. évf. 3. sz. 291–305. o. Web: <http://www.jstor.org/stable/423472>. (Megtekintés: 2013. szeptember 4.)
- HERMAN, Judith Lewis 2011. *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér – NANE Egyesület, Budapest.
- KLINGMAN, Gail – LIMONCELLI, Stephanie 2005. Trafficking Women after Socialism. From, To and Through Eastern Europe. *The Author*, Spring. 118–143. o.
- LAPPALAINEN, Päivi 2011. Häpeä, ruumis ja väkivalta Sofi Oksasen Puhdistuksessa. In: Siru Kainulainen – Viola Parente Čapková (szerk.): *Häpeä vähän! Kriittisiä tutkimuksia häpeästä*. UTU, Turku.
- LAUB, Dori 1995. Truth and Testimony. The Process and the Struggle. In: Cathy Caruth (szerk.): *Trauma. Exploration in Memory*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- LEVY, Barrie 2008. *Women and Violence*. Seal Press, Berkeley.
- POLLARI, Päivi 1994. Raiskaus sukupuolisen väkivallan muotona. In: Sara Heinämaa – Sari Näre (szerk.): *Pahan tyttären. Sukupuolitettu pelko, viha ja valta*. Gaudeamus, Helsinki.
- PROBYN, Elspeth 2005. *Blush. Faces of Shame*. University of Minnesota Press, Minneapolis–London.
- TOMKINS, Silvan S. 1987. Shame. In: Donald L. Nathanson (szerk.): *The Many Faces of Shame*. Guilford, New York.
- KOLK, Bessel A. van der – HART, Onno van der 1995. The Intrusive Past. The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma. In: Cathy Caruth (szerk.): *Trauma. Exploration in Memory*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Karizs Krisztina (1986) egyetemi tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végezte, ahol magyar és finn szakon szerzett diplomát. Fél évet töltött Finnországban a Jyväskyläi Egyetem gyakornokaként, és a hungarológiai program keretein belül vett részt a magyar nyelv oktatásában és a tanszék kiadványainak szerkesztésében. Jelenleg a dél-koreai Hankuk Egyetem professzora, ahol magyar, illetve finn nyelvet tanít. Fő érdeklődési köre a modern finn irodalom és a pszichológia.

